

Öri Péter (KSH Népeségtudományi Kutató Intézet)

Az utóbbi évek, sőt évtizedek népesedési folyamatait a szakemberek és a közvélemény egyaránt kedvezőtlennek tartják, bár időnként a fejlett országok hasonló problémáira utalva egyesek ennek a kijelentésnek az élet tompítani igyekeznek. Sokat hallunk az ország lakosságának fogyásáról, amely sokakban súlyos aggodalmat, nemritkán heves indulatokat kelt, a mellékelt grafikon szerint a legoptimistább becslések alapján is 2050-re Magyarország lakossága 9 millió alá csökken, és a fogyás azután sem áll meg. Ezzel együtt folytatódik a népesség elöregedése, a 65 évesnél idősebbek aránya 20 és 35% között lehet 2050-ben. A fogyásért és az elöregedésért elsősorban felelős alacsony termékenység valószínűleg még nem érte el mélypontját, a teljes termékenységi arányszám várhatóan a következő évtizedekben sem fogja elérni a népesség reprodukciójához szükséges szintet (a mai magyar halandósági viszonyok között 2,1-2,2, vagyis a szülőképes nőknek átlag ennyi gyereket kellene világra hozniuk termékeny időszakuk végéig). A pillanatnyilag nehezen elképzelhető gyökeres fordulat hatásai is csak késleltetve, hosszú távon jelentkeznének a népesség jelenlegi korstruktúrája miatt. Kedvező jelenség egyedül a születéskor várható átlagos élettartam által kifejezett halandóság terén mutatkozik, 1995-től a férfiak halandóságának romlását egyértelmű, a nők esetében a stagnálást pedig szerényebb javulás váltotta fel.

Mindezeket a folyamatokat - a halandósági szint javulásától eltekintve - rendkívül kedvezőtlennek tarthatjuk. Nyilvánvaló, hogy az alacsony termékenység nem magyar jelenség, Magyarország - a fejlett országok többségéhez hasonlóan - a demográfiai átmenetnek abba a szakaszába került, ahol a termékenység nem elég magas a népesség egyszerű reprodukciójához. Hasonló a helyzet a többi volt szocialista országban, feltűnő a párhuzam több dél-európai országgal is. A jelenség okairól viták folynak, a háttérben valószínűleg nem egyszerűen a gyermeknevelés költségeinek a családok jövedelméhez viszonyított növekedése áll, hanem értékrendváltás is, amely összefügg a nők munkába állásával, a férfiakéhoz hasonló karrierambícióikkal, illetve egy másfajta, a környező világ által nagy erővel szuggertált, szabadabb, mozgékonyabb életmód iránti igényükkel. Ebből a szempontból egy másfajta, hagyományos, pl.: vallásos értékrend egyidejű vállalása sem jelent sokat: az erősen katolikusnak tekintett olasz népesség termékenységi szintje mélyen a reprodukciós szint alatt van. A születéskorlátozás először a 18. századi, katolikus Franciaországban terjedt el a parasztok között, akik az egyházi dokumentumok tanúsága szerint nem voltak tudatában annak, hogy az egyház tanításai ellenére cselekszenek. Emellett természetesen az is komoly szerepet játszik, hogy tudatos, átgondolt család- vagy még inkább népesedéspolitikai nem sok helyen figyelhető meg. Ahol létezik ilyen, mint Franciaországban vagy Svédországban, ott a termékenység csökkenő tendenciája megállt. Magyarországon a termékenység a 60-as évek óta nem éri el a reprodukcióhoz szükséges szintet, a 90-es évekbeli, különösen pedig a Bokros-csomag utáni mélyrepülésén nem csodálkozhatunk. A családi pótlék és a GYES (alacsony) jövedelemhatárhoz kötése, különösen pedig a GYED eltörlése nem nevezhető családbarát politikának, a termékenységre gyakorolt negatív hatásuk nyilvánvaló. Ezenkívül a 90-es években a társadalom kettészakadása felerősödött, sajátos módon a leszakadó, a változásokat helyzetük romlásaként, létbiztonságuk megrendüléseként megélő rétegek és a rendszerváltás nyertesei is kevesebb gyereket vállalnak (a teljes termékenységi arányszám 1,3 körül). A nők a hosszabb tanulmányi idő, a karrierlehetőségek miatt elhalasztják első gyermekük megszületését, és ez könnyen azzal járhat, hogy később a tervezettnél kevesebb gyereket hoznak a világra. A nők jól fizető álláshoz jutását nagymértékben befolyásolja gyermekeik száma, több gyerekkel ez szinte lehetetlen, ha pedig valaki ilyen álláshoz jutott, azt a gyermekszüléssel könnyen kockára teheti. Viszonylag magasabb jövedelem birtokában, hozzászokva a szabadabb, kötetlenebb életformához, egy „önmegvalósítást”, individuális életcélokat hirdető világban erre érhetően kevesen vállalkoznak. A bizonytalanabb anyagi helyzetben lévők pedig - kevés kivételtől eltekintve - először egzisztenciájuk megalapozásával törődnek, ami mind a tervezett gyerekeik számát, mind befejezett családnagyságukat csökkentheti.

Mindezek alapján tényként fogadhatjuk el, hogy a termékenység az európai országokhoz hasonlóan a reprodukciós szint alatt fog maradni, így továbbra is a népesség fogyásával és öregedésével kell számolnunk. De azt is figyelembe kell vennünk, hogy éppen ezért ezt a tendenciát mindenhol aggodalommal kísérik, igyekeznek ezt a folyamatot és ennek okait nem kis anyagi ráfordítással megismerni, és a hatékony állami beavatkozás módozataira javaslatokat kidolgozni. Magyarországnak az átalakulás problémái között, lényegesen csekélyebb anyagi lehetőségek birtokában kell ezekkel a nehézségekkel megküzdenie, a helyzet ezért is súlyosabb. Mindenféle összehasonlítás a fejlettebb európai országokkal, tudniillik hogy a helyzet ott is hasonló, aggodalomra nincs ok, ez mintegy bizonyos gazdasági, társadalmi fejlettséggel jár együtt, kérdéses. A tendencia talán hasonló, de a probléma tudatosultsága és a megoldás lehetőségei nem. A teljes termékenységi arányszám görbéjének ingadozása jól mutatja, hogy minden kedvezőtlen körülmény ellenére az emberek termékenységi magatartása jól megválasztott családpolitikai eszközökkel befolyásolható. A közvélemény-kutatási adatok szerint a magyar családok gyermekkel, gyermekvállalással kapcsolatos attitűdje pozitívabb, mint az európai országok többségében a polgárok hasonló érzései. A társadalom a gyereket értéknek tekinti, megfelelő családpolitika talán nem biztosítaná a népesség reprodukcióját, de csökkenthetné a népességfogyás és az előregedés problémáját.

A magyarországi helyzet sajátossága az, hogy miközben a fejlett államokban a termékenység csökkenése a halandósági szint javulásával járt együtt (ami tovább siettet a népesség elöregedését), addig nálunk a férfiak halandósága a 60-as évek óta romlik, a nők pedig stagnál. Ezen belül a csecsemő- és gyermekhalandóság lassan javult, bár európai összehasonlításban szintén nem túl kedvező, a középkorú férfiaké viszont ijesztő tendenciát mutat. Jelentős halandósági különbségek vannak társadalmi rétegek és lakóhely szerint, bár a kettőt nehéz egymástól szétválasztani, a lakóhely szerinti halandósági különbségek mögött is nagyrészt társadalmi, jövedelembeli, életmódbeli különbségek állnak. A halandósági szint kedvezőtlen alakulása mögött a lakosság romló, nem európai szintű egészségi állapota van, amelynek okai szintén nagyon összetettek: pszichikai tényezők az előző rendszerben és most is, az egészségügy problémái, egészségtelen életmód, táplálkozás, környezet, a túlhajszoltság, a pihenés, a regeneráció hiánya, amely különböző okokból ugyan, de a társadalom különböző rétegeire jellemző. A helyzet nyilvánvalóan tarthatatlan, a javulás azonban optimális esetben is csak igen lassan mutatkozhat, az elmúlt évek kedvezőbb tendenciájáról ma még nem lehet tudni, hogy mi okozta, következésképpen azt sem, hogy tartós javulásról vagy csak átmeneti jelenségről van-e szó. A halandóság jelenlegi szintje elfogadhatatlan humanitárius okokból, ezenkívül erősíti a népességfogyást, nagy terhet jelent az egészségügynek és a társadalombiztosításnak, a főr fi és női halandóság erős különbsége azzal jár, hogy a nők jelentős része idős korában egyedül marad, ami szintén sok problémát jelent stb.

A termékenység és a halandóság jelenlegi szintje egyértelműen népességfogyással és a népesség elöregedésével jár, az így kialakuló korstruktúra a termékenység gyökeres változásának hatását is csak hosszú távon engedné érvényesülni. De miért tartjuk kedvezőtlennek a fogyást és az elöregedést? A jelenlegi tendenciák alapján lehet olyan számításokat végezni, hogy mikorra fogy el az ország teljes lakossága. De itt figyelembe kell vennünk, hogy a népesség-előrejelzések mindig a jelenlegi folyamatokból kiindulva állítanak fel különböző forgatókönyveket a jövőre nézve, amelyek lehetőségek csupán, és amelyeknek bizonytalansága az előrejelzés időtartama hosszúságának megfelelően nő. A termékenység, a halandóság vagy a migráció jelenlegi trendjeit esetleg több évszázadra előre alapul venni meglehetősen értelmetlen vállalkozásnak tűnik. Pillanatnyilag tehát nem ez a legsürgetőbb kérdés. Az is igaz, hogy egy ország gazdasági vagy kulturális teljesítménye, teljesítőképessége, „helye” a világban nem függ össze szorosan lakóinak számával. Magyarország kis ország volt és az is marad, 10 vagy 7 millió lakossal is. De egyrészt, mivel a sokféleséget, azaz minden nyelvet, kultúrát és az azt hordozó embereket is önmagában véve értéknek tekintjük, ennek fogyását, pusztulását sem nézhetjük közönyösen, másrészt pedig ennek a csökkenő számú népességnek az összetétele sem lehet közömbös számunkra. A mai tendenciák alapján egy fogyó, öregedő, romló egészségi állapotú, tagjainak jelentős részét munka- és alkotóképcs korban elvesztő, nem túlságosan teljesítőképes társadalom képe körvonalazódik előttünk, amely kedvezőtlen gazdasági, politikai viszonyok között a migráció

következtében elveszítheti magasan kvalifikált részét is. Ez a felzárkózási folyamat szempontjából nem lenne túlságosan kedvező. Az, hogy egy ország mennyire üres vagy teli, meglehetősen szubjektív dolog, de a gazdasági fejlődés szempontjából valószínűleg nem lenne hátrányos a relatíve magasabb népességszám, főleg ha ez a népesség megfelelő képzettségű. Tehát családpolitika, egészségügy, oktatás - mint stratégiai ágazatok...

A jelenlegi tendenciák egyik legnagyobb veszélye a népesség elöregedése. Ha a legkedvezőtlenebb előrejelzés valósul meg, és a 65 évnél idősebbek aránya 35% körüli lesz, ez beláthatatlan következményekkel járhat. Nyugat-Európában is a társadalombiztosítási rendszer összeomlásától tartanak az eltartottak arányának ilyen mértékű növekedése esetén, az egyéb lehetőségek, mint a nyugdíjkorhatár jelentős emelése, a nyugdíjak csökkentése, a kedvezményezettek körének szűkítése súlyos társadalmi feszültségekkel, esetleg a generációs ellentétek kiéleződésével járhat. Az idősek arányának növekedése nagy terheket róhat az egészségügyre is (bár többen beszélnek arról is, hogy az öregség fogalma is változik, az egészség romlása egyre később következik be, az aktív életszakasz egyre tovább tart, így a költségek növekedését sem lehet pontosan előre kiszámítani), a politikai, gazdasági életben pedig a kezdeményezőkézség elvesztésével, a versenyképességet fenyegető konzervativizmus kialakulásával fenyegethet. Magyar viszonyok között mindezek a veszélyek fokozottabban jelentkezhetnek. Az elöregedést mindenhol rendkívül problematikusnak tartják, mivel fő oka az alacsony termékenység, a legfontosabb teendő a megfelelő, a gyermekvállalást támogató családpolitika kialakítása.

Végül néhány szó a migrációról. A határok megnyílásával a migráció felerősödött, jóllehet az ezzel kapcsolatos rémképek eddig nem valósultak meg. A migrációval a továbbiakban is számolnunk kell, de mértéke és jellege a jövő politikai és gazdasági viszonyaitól függ. Amennyiben fiatal, képzett és asszimilálódni vagy legalábbis alkalmazkodni képes népesség bevándorlásáról van szó, a jelenség lehet pozitív, ellensúlyozhatja a népességfogyás, az elöregedés, a „brain-drain” kedvezőtlen hatásait. A megfelelő migrációs politikának erre kell irányulnia.

Alacsony termékenység és kedvezőtlenül alakuló halandósági szint, fogyó és elöregedő népesség, mindez nem magyar jelenség, de mindenhol károsnak ítélt tendencia, amellyel nekünk nehezebb helyzetben kellene megküzdenünk, hosszú távú, átgondolt, a probléma valamennyi elemére kiterjedő *népességpolitika* kialakításával.